

Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Ommen, K. van

Citation

Ommen, K. van. (2020, July 2). *'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/123225> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ommen, K. van

Title: 'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Issue Date: 2020-07-02

Hoofdstuk 8

Vergelijking met andere collecties

Alleen door Scaligers oosterse boeken af te zetten tegen vergelijkbare verzamelingen uit die tijd kunnen we ons een beeld vormen van het belang van zijn collectie. Wat opvalt is dat Scaliger een omvangrijke en gevarieerde privé-verzameling wist aan te leggen. Ook valt op dat zijn nalatenschap uit heel veel boeken in oosterse en andere niet-westerse talen bestond terwijl hij zelf nooit een voet in de landen zette waar zijn boeken vandaan kwamen. Dit hoofdstuk plaatst de omvang en samenstelling van Scaligers oosterse legaat in perspectief en geeft daarmee het belang weer van de collectie voor de Universiteit Leiden toen en nu.

8.1 Particulier boekenbezit in de vroege Republiek en buurlanden

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden kende in de zestiende en vroege zeventiende eeuw een rijke boekcultuur. De interesse in boeken en landkaarten kwam onder meer voort uit de aanwezigheid van universiteiten en de ontwikkeling van de wetenschap en de uitbreiding van de overzeese handel. Goed ontwikkelde ambachten van drukken en boekhandel ondersteunden de ontwikkeling van deze cultuur. In de Republiek brachten verzamelaars aanzienlijke bibliotheken bijeen rijk aan westerse boeken en handschriften. Boeken afkomstig uit het Midden- en het Verre Oosten waren in deze bibliotheken veruit in de minderheid en werden doorgaans als *curiosa* beschouwd. Dat neemt niet weg dat er onder de verzamelaars interesse bestond naar de voortbrengselen van talen en culturen uit het Oosten, zoals duidelijk wordt uit het grote aantal reisbeschrijvingen en atlassen in diezelfde bibliotheken.¹ Geleerdenbibliotheken hadden vaak een bepaald focus die begrijpelijkerwijs sterk, maar niet exclusief, samenhang met de uitoefening van het vakgebied van de geleerde. Hoogleraren beschouwden zich in deze tijd als universele geleerden en die gedachte werd in de samenstelling van hun bibliotheek weerspiegeld. Bij het verzamelen en het bestuderen richtte deze geleerden zich vooral op westerse boeken of vertalingen van Hebreeuwse of Arabische medische en wiskundige teksten. Oosterse boeken in hun oorspronkelijke taal kwamen in deze verzamelingen weinig voor. Bij Scaligers bibliotheek lag dat anders.

Scaligers bibliotheek telde ca. 2250 boeken. Voor een geleerdenbibliotheek uit het begin van de zeventiende eeuw is dat een hoog aantal. Ter vergelijking, in de veilingcatalogus van de nalatenschap van de humanist Bonaventura Vulcanius uit 1610 zijn 2245 boeken opgenomen.² Andere Leidse collega's hadden bibliotheken van bescheidener

¹ Zie hiervoor de verschillende veilingcatalogi in <http://primarysources.brillonline.com/browse/book-sales-catalogues-online>. En G.B.C. van der Feen, 'Noord-Nederlandsche boekerijen in de zestiende eeuw', *Het boek VII* (1918), pp. 81-92, 318-334 en *Het boek VIII* (1919), pp. 219-224.

² Daarbij moet worden aangetekend dat er vijf jaar later nogmaals 2244 kavels uit de bibliotheek van Vulcanius werden geveild. Mogelijk gaat het hier deels om dezelfde boeken uit Vulcanius' collectie die eerder werden geveild en waren overgebleven. Vulcanius zou zijn handschriften aan de bibliotheek vermaken. Zie: Van Selm, *Menighte treffelijcke Boecken*. 1987, p. 114; P. Smith, 'Remarques sur les catalogues de vente aux enchères de la bibliothèque de Vulcanius' in: H. Cazes, red., *Bonaventura Vulcanius, Works and Networks Bruges 1538-Leiden 1614*. Leiden, Boston 2010, pp. 121-144. Scaliger liet zich in de *Scaligerana ou bons mots, rencontres agreables [...]*, (p. 441) niet bijzonder positief uit over Vulcanius. Anderzijds dineerden zij samen en blijkt uit de correspondentie een zekere genegenheid. In een presentexemplaar van Scaligers familiegeschiedenis wordt

omvang, zoals botanicus Carolus Clusius die zevenhonderd boekbanden bezat.³ Scaliger was overigens meestal vol bewondering voor de boeken en bibliotheken van zijn tijdgenoten. Zo preeft hij Vulcanius' bibliotheek al klaagde Scaliger daarbij dat (eigen woorden) 'Vulcanius houdt de boeken voor zichzelf'. Blijkbaar was Vulcanius toch niet zo gierig, want hij gaf Scaliger een zeldzame vertaling van een Syrische tekst van de negende-eeuwse auteur Moses Bar-Cepha⁴ en een Hebreeuws manuscript over chronologie gekopieerd door Elia b. Moses Trautlein.⁵

Een ander beeld van de omvang en samenstelling van een zestiende-eeuwse privébibliotheek biedt de veilingcatalogus uit 1599 van de boeken die staatsman en geleerde Philips van Marnix van St. Aldegonde naliet. Zonder zijn juridische boeken, die niet in de veiling waren opgenomen, bestond zijn bibliotheek uit zo'n 1600 banden. Daaronder bevonden zich het *Weltbuch* (1542) van Sebastian Franck, de *Cosmographia Universalis* (1575) van Sebastian Münster, André Thevet's *La Cosmographie universelle* (1575), Ortelius' *Theatrum* (1575) en tal van Hebreeuwse theologische boeken.⁶ Een andere verzameling, de bibliotheek van drukker Plantijn in Antwerpen omvatte in 1592 ongeveer 728 titels.⁷ In deze bibliotheek bevonden zich zeldzame bronteksten die goed van pas waren gekomen bij de productie van de Polyglotbijbel.⁸ De Franse geleerde Claude Dupuy liet na zijn dood in 1594 een bibliotheek van ongeveer 2018 delen na. Ook de bibliotheek van de jurist Cujas, door Scaliger zeer bewonderd, omvatte bij zijn dood in 1590 eenzelfde aantal banden.⁹ Boeken waren in de zeventiende eeuw, anders dan in de zestiende eeuw, geen luxartikelen meer en waren ruim voorhanden, maar ze waren nog altijd duur vanwege de hoge papierprijzen, de transportkosten en het arbeidsintensieve drukproces. De geleerden die boeken verzamelden, waren primair gericht op de tekst en de boeken werden aangeschaft voor studiedoeleinden. De band van het boek of de versiering ervan waren van secundair belang.

Vulcanius door Scaliger omschreven als 'Amico singulari'. [Bodleian Library BYW S. 6.25]. Vulcanius schonk Scaliger een Hebreeuws manuscript over de chronologie [UBL MS Or. 4736]. Zie: Vrolijk en Van Ommen, *All my Books*. 2009, pp. 83-85.

³ Cf. *Catalogus librorum bibliothecae [...] Caroli Clusii [...]*. Leiden 1609. Zie voor de reconstructie van de bibliotheek van Clusius: S. van Zanen, *Planten op papier. Het pionierswerk van Carolus Clusius (1526-1609)*. Zutphen 2019, pp. 281-343.

⁴ *Scaligerana* 1740, p. 216. Mogelijk betreft het hier een exemplaar van *De paradiso commentarius scriptus [...] à Mose Bar-Cepha Syro [...] omnia ex Syrica lingua nuper translata per Andream Masium*. Antwerpen 1569. [UBL 876 G 4].

⁵ *Scaligerana* 1740, p. 216; *All my Books in Foreign Tongues* 2009, pp. 83-84. [UBL MS Or. 4736 (SCA 19)].

⁶ De bibliotheek werd hoofdzakelijk in de periode 1560-1597 bijeengebracht. De omvang is gebaseerd op de veilingcatalogus. Zie: *Catalogue of the Library of Philips van Marnix van Sint-Aldegonde sold by Auction (July 6th), Leiden, Christophorus Guyot, 1599*. [repr.] Nieuwkoop 1964.

⁷ L. Voet, *The Golden Compasses: A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*. Vol. 1, Amsterdam 1969, pp. 338-344; 350-352.

⁸ Medewerkers aan dit project waren de bijbel-exegeet Benito Arias Montano (1527-1598), Guy le Fèvre de la Boderie en Andreas Masius.

⁹ Volgens de schatting van Henri Omont in zijn *Inventaire des manuscrits de la bibliothèque de Cujas (1590)*, Bar-le-Duc (1888), p. 632. In de verzameling van 2000 banden bevonden zich tussen de 200 en 400 manuscripten. Zie ook: A. Jouanna, [et al.], red., *Histoire et Dictionnaire de Guerres de Religion* (Parijs 1998) onder het lemma Jacques Cujas dat melding maakt van 'une bibliothèque impressionnante qui, à sa mort remplit trois salles et comprend plus de 300 manuscrits'.

Aristocraten en rijke handelslieden hadden over het algemeen meer geld dan geleerden en hun verzamelgebied was breder. Dit resulteerde in omvangrijkere bibliotheken.¹⁰ Aristocraten besteedden bij hun boekenverzamelingen ook aandacht aan de esthetische aspecten van het boek, zoals luxe banden en bandversieringen. De universele en internationaal bewonderde bibliotheek van De Thou was een bijzondere mengeling van een geleerdenverzameling en een aristocratische verzameling zien. De Thou's collectie omvatte bij zijn dood in 1617 meer dan twaalfduizend banden, een uitzonderlijk hoog aantal.¹¹ Diens zoon en erfgenaam Jacques-Auguste II de Thou benoemde in zijn testament de gebroeders Dupuy tot beheerders van zijn collectie. Zij installeerden zich in het Hôtel de Thou om het geschiedkundige werk van De Thou voort te zetten. De broers beschreven en catalogiseerden ook de boeken uit zijn bibliotheek en legden daarmee de basis voor de tweedelige gedrukte catalogus van 1679.¹² Lang niet alle Franse bibliotheken, zelfs niet adellijke, waren zo groot. De bibliotheek van Catherina de' Medici was bijvoorbeeld met ongeveer tweeduizend exemplaren in omvang te vergelijken met die van geleerden als Scaliger, Cujas of Dupuy.¹³

8.2 Oosterse boeken in zestiende-eeuwse geleerdencollecties

Gedurende de zestiende eeuw waren universitaire bibliotheken in het algemeen nog niet erg ruim geëquipeerd op het terrein van oosterse boeken. Met wat geluk bezaten zij een paar Hebreeuwse Bijbels, een Talmoed, wat grammatica's en woordenboeken. Voor hun onderzoek kregen geleerden gaandeweg de zeventiende eeuw een grotere behoefte aan Hebreeuwse en andere oosterse boeken. Deze boeken en handschriften waren toen vaak nog niet in universiteitsbibliotheken te vinden. Daarom moesten geleerden wel een eigen verzameling oosterse boeken aanleggen. Deze verzamelingen overtroffen de collecties van universiteitsbibliotheken niet zelden in kwantiteit, maar zeker ook in kwaliteit. Helaas zijn er nauwelijks verzamelingen van oosterse boeken van geleerden uit de zestiende eeuw in Europa bijeen bewaard gebleven. Het legaat van Scaliger is dan ook een belangrijk voorbeeld van een zestiende-eeuwse geleerdenverzameling met oosterse werken. Zijn verzameling laat ons zien welke oosterse boeken in Europa en de Levant verkrijgbaar waren. Bovendien geeft zijn verzameling ons door de samenstelling veel inzicht in de aandachtsgebieden van een geleerde uit die tijd.

¹⁰ De bibliotheek van Karel van Croÿ, hertog van Aarschot en prins van Chimay (1560-1612) bevatte bijvoorbeeld ongeveer 3022 titels. Cf. E. van Even, 'Notice sur la bibliothèque de Charles de Croÿ, duc d'Aerschot, (1614)' in: *Bibliothèque Belge* 9 (1852), pp. 380-393; 436-451. De bibliotheek van Daniël van der Meulen omvatte 1162 titels.

¹¹ Zie: H. Harisse, *Le président de Thou et ses descendants, leur célèbre bibliothèque, leurs armoires et les traductions françaises de J.-A. Thuani Historiarum sui temporis: d'après des documents nouveaux*. Parijs 1905, pp. 1-82; I.A.R De Smet, 'Les Arrêtes confessionnelles de la *Bibliotheca Thuana*' in: A. Vanautgaerden, red., *Les labyrinthes de l'esprit. Collections et bibliothèques à la Renaissance/Renaissance Libraries and Collections*. Genève 2015, p. 232 vermeldt 9000 gedrukte werken in 6000 banden.

¹² De bibliotheek van De Thou werd na de dood van zijn zoon in 1677 geveild. De handschriften uit de verzameling kwamen via Colbert in de Koninklijke Bibliotheek van Frankrijk terecht. De gebroeders Dupuy zorgden er voor dat de verzameling van hun vader in 1645, het jaar waarin beide broers tot bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek waren benoemd, in haar geheel in handen kwam van deze bibliotheek.

¹³ J. Delatour, *Une bibliothèque humaniste aux temps des guerres de religion. Les livres de Claude Dupuy*. (Parijs 1998), p. 34. Delatour gaat bij de bibliotheek van Dupuy uit van de inventaris samengesteld door bibliothecaris Denis Duval in 1595.

Welke oosterse boeken bevinden zich in zestiende-eeuwse geleerdcollections? Boeken in het Hebreeuws komen zoals gezegd verreweg het meest voor. Natuurlijk vinden we in oosterse collecties manuscripten en gedrukte boeken terug in andere Semitische talen zoals het Aramees, Syrisch, Ethiopisch (*Ge'ez*) en Arabisch. Maar het grootste deel van alle oosterse collecties in zestiende- en ook zeventiende-eeuws Europa behelst boeken die (gedeeltelijk) in het Hebreeuws zijn geschreven of gedrukt. Drukken in het Arabisch kwam pas op tegen het einde van de zestiende eeuw in Italië, met name in Rome. Al snel resulteerde de interesse in Hebreeuwse bronnen in de samenstelling van de eerste bibliografieën van Hebreeuwse titels. Een van die eerste bibliografieën is de lijst van zeventig titels die Sebastian Münster opstelde in zijn *Grammatica Hebraea Eliae Levitae Germani* (Bazel 1543).¹⁴ Ook in andere boeken werden lijsten opgenomen van geraadpleegde Hebreeuwse en Aramese boeken, zoals in de bijlage van *Iosuae Imperatoris Historia* [...] van Andreas Masius (Antwerpen, Plantijn 1574), die door tijdgenoten als een bibliografie kon worden gehanteerd.¹⁵

Een belangrijke bron van Hebreeuwse titels was de vierdelige bibliografie *Bibliotheca Universalis* (1545-1555) van Conrad Gesner (1516-1565). Gesners bibliografie presenteerde in totaal twaalfduizend westerse en oosterse boektitels van ruim achttienhonderd auteurs op alfabetische volgorde. Naast een uitgebreid handboek van de stand van de wetenschap werd de *Bibliotheca Universalis* een belangrijk hulpmiddel om Hebreeuwse handschriften en drukken te identificeren en te lokaliseren. Daarnaast verschaftte Gesner informatie over in het Latijn vertaalde Hebreeuwse boeken zoals verschillende Bijbels, waaronder de eerste twee edities van de Rabbijnse Bijbel (dus met toegevoegde commentaren) gedrukt te Venetië door Bomberg. Bombergs fondslijst met 75 voornamelijk Hebreeuwse titels werd ook integraal opgenomen.¹⁶ Tot slot verstrekke de *Bibliotheca* nog twee losse lijsten met de bibliografische gegevens van negentig Joodse drukken en 93 Hebreeuws-christelijke titels.¹⁷ Een andere bron van informatie over Hebreeuwse boeken, in het bezit van Scaliger, is *Eisagoge* van Gilbert Générard uit 1587.¹⁸ Générard somde in de daarin opgenomen *Index librorum rabbinicorum editorum* [...] in zijn *Eisagoge* 107 Hebreeuwse titels op.

Het is maar de vraag of Scaliger de *Bibliotheca Universalis* als 'instant library catalogue'¹⁹ gebruikte voor de aanleg van zijn eigen bibliotheek. Gesners lijst verstrekke belangrijke

¹⁴ Münster presenteerde deze lijst *Nomenclatur Hebraeorum quorundum librorum* achterin zijn boek, waarbij hij vermeldde dat deze lijst niet volledig was: 'Et multi alii, quorum nomina non mihi occurrunt'.

¹⁵ Zie het overzicht van de 59 manuscripten en gedrukte boeken die Masius raadpleegde voor zijn uitgave van het boek Josua in de Antwerpse Polyglotbijbel het artikel van Th. Dunkelgrün, 'The Hebrew Library of a Renaissance Humanist. Andreas Masius and the Bibliography to his *Iosuae Imperatoris Historia* (1574), with a Latin Edition and an Annotated English Translation' in: *Studia Rosenthaliana* 42-43 (2010-2011), pp. 197-252.

¹⁶ De lijst is herdrukt in: A. Freimann, 'Daniel Bombergs Bücherverzeichnis', *Zeitschrift für hebraische Bibliographie* 10 (1906), pp. 38-42. Enkele onderzoekers, zoals Abraham Yaari, betwijfelen of we hier te maken hebben met een verkoopcatalogus van Bomberg omdat in de lijst ook boeken voorkomen die niet door hem zijn gedrukt. Het was in de zestiende eeuw echter niet ongewoon dat drukkers (Hebreeuwse) boeken uit elkaars fondsen verkochten. Zie voor de discussie M.J. Heller, 'The Hebrew Book Trade as Reflected in Book Catalogues' in: *Quaerendo* 26/4 (1996), p. 248.

¹⁷ C. Gesner, *Pandectarum sive Partitionum universalium [...] libri xxi* (1548), f. 38v-42v. De lijst geeft in totaal bibliografische gegevens van ca. 258 titels.

¹⁸ In de catalogus van de UBL van 1612 beschreven als *Genebrardus de legendis Rabbinis. Lutet.* [UBL 874 D 39; zie Catalogus Parijs 1587].

¹⁹ Deze term werd geïntroduceerd door Burnett, *Christian Hebraism*. 2012, p 144.

bibliografische gegevens over 258 Hebreeuwse boektitels, waaronder 165 zeldzame drukken. Ook valt niet met zekerheid te zeggen of Scaliger zelf een exemplaar van de *Bibliotheca* bezat. In de veilingcatalogus van zijn bibliotheek is deze titel in ieder geval niet opgenomen. De *Bibliotheca* was echter geen zeldzaam boek en ook de Leidse universiteitsbibliotheek bezat al in 1595 een exemplaar. Scaliger zou de bibliografie dus makkelijk hebben kunnen raadplegen.²⁰ In ieder geval komen verschillende titels uit Gesners bibliografie voor in Scaligers bibliotheek, vooral grammatica's, woordenboeken en commentaren. In Scaligers bibliotheek vinden we tevens een aantal titels uit de fondsl lijst van Bomberg terug: een editie van *Sefer Olam (id est liber seculi, chronicon Judaicum; 1513)*; een editie van *Leson Limudim, id est, lingua doctoru[m] (R. Davidis opus grammaticum; 1506)*; een editie van *Ben hamelech vehanazir (dialogus fabulosus, ut puto filii regis cum religioso, R. Abraham Levitae; latere editie uit 1557)*; een editie van *Sefer icarim i[d est]. articuli fidei, Arba turim id est, quatuor versuum (latere editie uit 1597)*; een exemplaar van de *Derech emuna (id est, Via veritatis et fidei; 1542)*.

8.3 Oosterse verzamelingen buiten de Republiek der Nederlanden

De presentatie van Scaligers bijzondere collectie in de Leidse universiteitsbibliotheek was geheel in lijn met het Europese bibliotheektradities van de zestiende eeuw. Scaligers legaat kreeg een plek in een aparte kast. Daarmee werd de 'ornamentele' status aparte van oude handschriften en zeldzame boeken als aparte categorie binnen de gehele collectie met trots benadrukt.²¹ Dit fenomeen zien we bij meer bibliotheekbezitters in de zestiende eeuw, bijvoorbeeld bij Domenico Grimani (1461-1523), een invloedrijke kardinaal in de Romeinse curie. Hij was geen hebraïst maar bezat wel een verzameling hebraïca die hij voornamelijk gebruikte om ermee te pronken.²²

Koninklijke en prinselijke bibliotheken legden hun (bijzondere) collecties vaak aan vanuit een culturele politiek of uit machtsvertoon. Zo kocht Hertog Albrecht V van Beieren de oosterse privécollectie van Johann Albrecht Widmanstetter (1506-1557) om daarop de Hofbibliotheek van München te baseren die in 1558 werd geopend.²³ Met deze oosterse collectie en het in de periode 1568-1571 toegevoegde *Antiquarium*, een rijkgedecoreerde zaal waarin antieke sculpturen werden getoond, ging Albrecht de prestigestrijd aan met andere bibliotheken: de bibliotheek van het Vaticaan, de Koninklijke Bibliotheek van Frankrijk, de Paltsbibliotheek in Heidelberg en de bibliotheek van de Medici's in Florence.²⁴

Vanaf het midden van de zestiende eeuw leggen meer Europese bibliotheken bijzondere collecties met oosterse boeken aan. Al deze bijzondere oosterse collecties vormden op den duur geduchte concurrenten voor de universiteitsbibliotheek van Leiden. In Heidelberg maakten al sinds 1555 handschriften uit de Oriënt deel uit van de collectie van de *Bibliotheca Palatina* of de paltsbibliotheek. Scaligers leermeester Postel kocht deze

²⁰ Bertius, *Nomenclator*. 1595, H3r.

²¹ Burnett, *Christian Hebraism*. 2012, p. 167 citeert hier L. Buzás, *German Library History, 800-1945*. Cambridge MA 1997, p. 178.

²² Burnett, *Christian Hebraism*. 2012, p. 171.

²³ H. Striedl, 'Die Bücherei des Orientalisten Johann Albrecht von Widmanstetter' in: H.J. Kissling en A. Schmaus, red., *Serta Monacensia. Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruss dargestellt*. Leiden 1951, pp. 200-244.

²⁴ O. Hartig, *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V und Johann Jakob Fugger*. München 1917, pp. 11-15.

handschriften toen hij deelnam aan het Eerste Franse gezantschap naar het Midden-Oosten in de jaren 1535-1537 en later tijdens het Tweede gezantschap in 1549-1551, toen hij in Istanboel verbleef. De oosterse manuscripten verkocht Postel aan Ottheinrich (1502-1559), eerste keurvorst van de Palts en mecenas.²⁵ Ook Italië richtte zich steeds meer op het oosten. In 1590 kreeg de bibliotheek van het Vaticaan een nieuw onderkomen in Rome en in 1593 opende de *Bibliotheca Ambrosiana* in Milaan haar deuren voor het publiek. Beide bibliotheken beheerden een substantiële collectie oosterse boeken en handschriften. In Spanje zien we een soortgelijke ontwikkeling bij de bibliotheek van het Escorial van koning Filips II. Deze collectie nam aanzienlijk in omvang toe door het actieve aankoopbeleid van Diego Guzman de Silva, Filips' ambassadeur in Venetië tussen 1571 en 1576. Guzman liet tientallen kratten met Hebreeuwse en Arabische boeken en manuscripten naar Spanje verschepen. Met de catalogi van de Venetiaanse boekhandelaren die hij naar het Escorial zond, werden verdere aankopen verricht.²⁶

In de loop der tijd verlegde het doel van het verzamelen van oosters materiaal zich. Tot halverwege de zestiende eeuw werden de meeste verzamelaars sterk gedreven door hun pronkzucht, gereflecteerd in curiositeit en exclusiviteit. Uitzonderingen hierop waren de geleerden Reuchlin, Widmanstetter en Kardinaal Egidio da Viterbo (1465-1536), die boeken vooral verzamelden en gebruikten voor de vermeerdering van hun kennis van onder andere de Kabbala. In de tweede helft van de zestiende eeuw verdiepen verzamelaars en bibliothecarissen zich meer en meer in de oosterse boeken en neemt hun kennis en expertise toe. Veel bibliothecarissen waren actief in de oosterse letteren en cultuur, zoals Benito Arias Montano, die vanaf 1577 bibliothecaris was van het Escorial, en Sebastiaan Tengenagel, de bibliothecaris van de hofbibliotheek van Wenen van 1608 tot 1636.²⁷ Voor gegevens over en aanschaf van boeken maakten bibliothecarissen gebruik van zowel de diensten van Joodse als niet-Joodse agenten, klerken en andere geleerden. Ze reisden naar Italië, het centrum van de Hebreeuwse boekdrukkunst en de handel in Oosterse boeken, om ter plekke aanwinsten voor hun bibliotheken te kopen.

Bij de aanleg van de oosterse collecties speelden de Reformatie en Contrareformatie in Europa een grote rol. In de oosterse bronnen werd naar de grondtekst van de Bijbel gezocht. Bibliotheken faciliteerden met hun informatievoorziening de strijd tussen de protestantse en katholieke geleerden. De boeken in bibliotheken uit beide kampen waren dan ook niet altijd toegankelijk voor iedere geleerde. Dat lag aan het uitleenbeleid, maar ook aan de religieuze kleur van de bibliotheek. De *Bibliotheca Palatina*, een protestantse bibliotheek, had bijvoorbeeld een minder streng uitleenbeleid dan het katholieke Escorial of het Vaticaan.²⁸

²⁵ *Catalogus Bibliotheca Palatina. Ausstellung der Universität Heidelberg in Zusammenarbeit mit der Bibliotheca Apostolica Vaticana*. Heidelberg 1986, pp. 86-87; 92. Het overgrote deel van de Hebreeuwse manuscripten in de bibliotheek kwam uit het bezit van de familie Fugger. Zij hadden deze boeken op hun beurt weer gekocht van de Italiaanse verzamelaar en humanist Gianozzo Manetti (1396-1459). Zie: U. Cassuto, *I Manoscritti Palatini Ebraici della Bibliotheca Apostolica Vaticana e la Loro Storia*. (Città de Vaticana 1935).

²⁶ In 1575 werd de bibliotheek nog eens uitgebreid met 33 Hebreeuwse handschriften uit de bibliotheek van Diego de Hurtado de Mendoza. Cf. Burnett, *Christian Hebraism*. 2012 p. 179; M.J. Levin, *Agents of Empire. Spanish Ambassadors in Sixteenth-Century Italy*. Ithaca 2005, pp. 189-193.

²⁷ F. Unterkircher, 'Sebastian Tengenagel' in: *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek. Erster Teil. Die Hofbibliothek (1368-1922)*. Wenen, 1968.

²⁸ Cf. A. Grafton, 'The Vatican and its Library' in: idem, red., *Rome Reborn. The Vatican Library and Renaissance Culture*. Washington DC, New Haven, Vaticaanstad 1993, pp. 3-45. De bibliotheek van de Palts in Heidelberg bestaande uit 700 manuscripten en 13000 gedrukte werken werd tijdens de Dertigjarige Oorlog in 1622

Door de katholieke overheersing in Europa konden protestantse geleerden minder gebruik maken van ‘openbare’ collecties dan hun katholieke collega’s. Omdat hen toegang tot katholieke bibliotheken werd ontzegd, moesten protestantse geleerden in de zestiende eeuw wel hun eigen oosterse collecties aanleggen. Pas na 1600 konden zij terecht in een viertal openbare protestantse bibliotheken: de Bodleian in Oxford vanaf 1602, de universiteitsbibliotheek van Leiden vanaf 1609, de Palatina (tot het moment dat de collectie door het Vaticaan werd ingelijfd) en het Sion College in Londen vanaf 1630. We hebben gezien dat Heinsius zijn lof over het legaat van Scaliger niet onder stoelen of banken stak. Heinsius was er van meet af aan van overtuigd dat Leiden door Scaligers oosterse collectie de concurrentie aankon met alle grote Europese bibliotheken. Sterker nog, hij geloofde zelfs dat Leiden in de bestudering van oosterse talen en culturen alle andere Europese universiteiten ver achter zich zou kunnen laten. Scaligers legaat zou volgens hem een verzameling van grote internationale waarde zijn. Maar dit bleef bij woorden, want Heinsius faalde jammerlijk in de ontsluiting en beschikbaarstelling van de collectie. Een inhoudelijke vergelijking van Scaligers legaat met andere Europese bibliotheken met aanzienlijke collecties oosterse boeken is dan ook de enige manier om zijn collectie in perspectief te plaatsen.

Al tijdens Scaligers leven legden verschillende Europese (universiteits)bibliotheken collecties oosterse boeken aan. Scaliger kende veel van die bibliotheken van binnenuit. Hij bezat verschillende catalogi van oosterse verzamelingen en wist precies welke boeken voor zijn onderzoek interessant waren.²⁹ Hij sprak zich hierover ook uit in zijn correspondentie en vergeleek de verzamelingen onderling: die van de Palts in Heidelberg was volgens hem vele malen beter uitgerust dan die van de Vatikaanse bibliotheek in Rome.³⁰ Scaliger bezocht een aantal van de bibliotheken in Rome tijdens zijn verblijf in deze stad in 1565. Dat kon hij doen omdat voor de buitenwereld zijn godsdienstige overtuiging onduidelijk was; er werd verondersteld dat hij nog katholiek was terwijl hij zich rond 1562 tot het protestantisme had bekeerd. Scaliger had mede daardoor een redelijk overzicht van wat oosterse collecties in Europa hem te bieden hadden voor zijn eigen onderzoek. Het oordeel van Scaliger over de Vatikaanse bibliotheek is wellicht door afgunst gekleurd, want de *Bibliotheca Apostolica Vaticana* maakte sinds het pontificaat van Leo X (1513-1521) serieus werk van het verzamelen van oosterse boeken. Het merendeel van de collectie bestond uit Hebreeuwse, Aramese en Syrische boeken. In 1590 omvatte de bibliotheek ruim 4.000 boeken waaronder

geroofd en in 196 kisten overgebracht naar de bibliotheek van het Vaticaan in Rome. De collectie bevindt zich daar tegenwoordig nog steeds.

²⁹ Zie bijvoorbeeld: *Correspondence* 1600 08 06 aan David Hoeschelius. Hoeschelius was in 1593 benoemd tot hoofd van de stadsbibliotheek van Augsburg. Deze bibliotheek was ontstaan rond de verzameling van de humanist Conrad Peutinger (1465-1547). Casaubon stuurde Scaliger in 1607 een catalogus van de manuscripten in de Koninklijke Bibliotheek van Parijs. *Correspondence* 1607 05 05 van Casaubon.

³⁰ *Correspondence* 1608 07 24 aan Gruterus, de bibliothecaris van de bibliotheek op de Palts, [Heidelberg]: ‘De bibliotheek van de Palts is rijker en van betere boeken voorzien dan de bibliotheek van het Vaticaan’. (‘Locupletior est et meliorum librorum quam Vaticana.’) Zie ook: *Correspondence* 1608 03 5-6 aan Gruterus, betreffende het verzoek van Scaliger om een exemplaar van de catalogus van deze bibliotheek te mogen ontvangen. Een exemplaar van de catalogus van de Griekse manuscripten is te vinden op p. 20 van de Veilingcatalogus 1609. Volgens *Correspondence* 1606 07 13 aan De Laet beschikte Scaliger over een exemplaar van A. Rocca, *Bibliotheca apostolica Vaticana. a Sixto V in splendid. locum translata, commentario illustrata*. Rome 1591. In de Veilingcatalogus 1609 ontbreekt dit boek.

Zie: *Correspondence* 1608 03 5-6 aan Gruterus, betreffende Scaligers verzoek om een exemplaar van de catalogus van de *Bibliotheca Palatina* te ontvangen.

vele westerse en oosterse handschriften en ook steeds meer boeken in andere exotische talen, zoals het Japans en Chinees.³¹

Ook de Weense hofbibliotheek bezat aan het begin van de zeventiende eeuw een flinke oosterse collectie. De beheerder van deze bibliotheek was Hugo Blotius (1533/34-1608), uit de Zuidelijke Nederlanden. Hij werd in 1575 door keizer Maximiliaan II (1564-1576) aangesteld als prefect van de hofbibliotheek. Blotius stelde een bibliotheekcatalogus samen. De verzameling, die door de gebrekkige staat van het onderkomen ervan, onder barre omstandigheden werd bewaard, schatte hij in 1576 op ongeveer 20.000 banden in dertig kasten.³² Hij kreeg in 1599 steun voor zijn werk in de bibliotheek van de jonge Zuid-Nederlandse Oriëntalist Sebastiaan Tegnagel (1573-1636). Tegnagel volgde Blotius in 1608 als bibliothecaris op en schafte voor de hofbibliotheek een groot aantal Hebreeuwse, Arabische, Perzische en Turkse handschriften aan, 119 in totaal, die zelfs uit Syrië werden aangevoerd. Na zijn dood legateerde Tegnagel zijn privé-verzameling van vierduizend banden aan de bibliotheek.³³ Meer bibliotheken bezaten substantiële hoeveelheden Hebreeuwse, Arabische en andere oosterse boeken, zoals de Bibliotheca Regia in Parijs en de al genoemde bibliotheek van hertog Albrecht V (1528-1579) die werd gesticht in 1558 in München. De Koninklijke Bibliotheek van Frankrijk, waarin zich ondermeer de oosterse boeken uit de bibliotheek van Hurault de Boistailé bevonden, had weinig geheimen voor Scaliger. Met zijn vrienden Jacques-Auguste de Thou en de onderbibliothecaris Isaac Casaubon had hij de best mogelijke toegang tot de boeken in deze collectie maar de geografische afstand beperkte het gebruik van de boeken aanzienlijk. Toch lukte het Scaliger om uit de collectie een aantal handschriften, of afschriften voor onderzoek naar Leiden te halen.

De internationale concurrentie was voor Leiden dus niet gering. Geen van de bovengenoemde collecties komt echter in aanmerking voor een vergelijking met Scaligers collectie. Ze hebben een veel vroegere stichtingsdatum en daardoor een behoorlijke voorsprong op Scaliger in het verzamelen van oosters materiaal. Het gaat bovendien niet om bescheiden privécollecties maar om grote institutionele collecties en daarmee gaat de vergelijking met Scaligers verzameling mank. Wel stak zijn verzameling kwalitatief gezien in Europees perspectief goed af. Daarom is het zinniger om zijn oosterse verzameling te vergelijken met andere contemporaine privéverzamelingen met oosterse boeken.

³¹ M. Pansa, *Della libreria Vaticana ragionamenti*. Rome, 1590, pp. 318-319. Zie voor een overzicht van de oosterse boeken in de Vaticaanse bibliotheek: A. Hamilton, 'Eastern Churches and Western Scholarship' in: A. Grafton, *Rome Reborn. The Vatican Library & Renaissance Culture*. (Washington 1993), pp. 225-249.

³² F. Unterkircher, 'Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger (1575-1663)' in: J.G. Stummvoll, *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wenen 1968, pp. 79-162; L. Brummel, 'Hugo Blotius und die Leidener Universität' in: J. Mayerhöfer (Hrsg.), *Festschrift Josef Stummvoll. Dem Generaldirektor der österreichischen Nationalbibliothek zum 65. Geburtstag, 19. August 1967*, Band 1. Wenen 1970, pp. 152-155.

³³ O. Smital, 'Die Hofbibliothek' in: *Die beiden Hofmuseen und die Hofbibliothek*. Wenen 1920, pp. 50-55. In de periode voor de aanstelling van Tegnagel kocht de bibliotheek in 1596 de verzameling van Hans Dernschwam aan, die vele jaren in het Midden-Oosten had gereisd. Ook door het toedoen van Ogier Ghiselijn de Busbeke (1552-1592), buitengewoon ambassadeur van Ferdinand I (1531-1564) aan het Ottomaanse hof en tussen 1565 en 1570 aan de bibliotheek verbonden, werd het aantal handschriften uitgebreid, vooral met Griekse handschriften. De belangrijkste ervan is de Dioscorides-codex uit het jaar 512, waarin annotaties in het Arabisch zijn te vinden.

8.4 De Canon van Burnett: vergelijking met andere vroegmoderne oosterse geleerdenbibliotheken

Aan het begin van de zeventiende eeuw neemt de boekproductie sterk toe en komen in bibliotheken meer dezelfde titels voor. De in het vroegmoderne Europa gespecialiseerde historicus Stephen G. Burnett stelde een canon van publicaties van christelijk hebraïsten en van Joodse gedrukte boeken samen. Hiervoor onderzocht hij een groot aantal veilingcatalogi en bibliotheekcatalogi van zestiende- en zeventiende eeuwse geleerden in heel Europa.³⁴ Hij selecteerde in zijn canon vervolgens de 42 meest voorkomende Hebreeuwse titels.³⁵ Het is onduidelijk waar Burnett de peildatum of de grens van de publicatiedatum van de boeken legt. Dat maakt zijn selectie min of meer willekeurig. Desondanks heb ik voor dit onderzoek uitgezocht welke en hoeveel van Burnetts 42 canon-titels voorkomen in Scaligers collectie en in de collecties van Johannes I Drusius, Franciscus I Raphelengius, beiden hoogleraar Hebreeuws in de Republiek, van Pierre Bullioud (1548-1597) en Isaac Casaubon in Frankrijk en Thomas Bodley in Engeland. Bodley had overigens geen privécollectie maar legde hij een collectie aan voor de Bodleian Library. Op Bullioud na zijn het allen protestantse geleerden, maar toch verschillen ze onderling van elkaar. Drusius was uitsluitend een christelijk hebraïst, terwijl Casaubon een breder georiënteerde geleerde zoals Scaliger was. Raphelengius was dat grotendeels ook, maar was uiteindelijk toch meer een geleerde die zich specialiseerde als Hebraïst.³⁶

Voor deze vergelijking is aan de Hebreeuwse titels uit Burnetts canon nog een extra categorie met Arabische titels toegevoegd. De productie van Arabische gedrukte boeken neemt pas aan het einde van de zestiende eeuw een vlucht.³⁷ Verschillende geleerden interesseerden zich in deze taal als 'zustertaal' van het Hebreeuws en om de eigenheden van deze taal en probeerden Arabische drukken in hun bezit te krijgen. Scaliger had grote interesse in gedrukte Arabische boeken omdat hij al een omvangrijke collectie Arabische handschriften bezat.

Tabel 4

Hebreeuwse en Arabische boeken in het bezit van Scaliger vergeleken met die van Raphelengius, Drusius, Bodley en Bullioud op basis van de Canon van Burnett

Deze tabel toont welke oosterse boeken Scaliger, Drusius, Raphelengius, Bodley en Bullioud bezaten. Allen bezaten een ruime hoeveelheid Hebreeuwse Bijbels. Hetzelfde geldt voor grammatica's, woordenboeken en concordanties. Scaliger en Drusius bezaten daarnaast ook de meest belangrijke commentaren op de Thora. Scaliger en Drusius tonen soortgelijke interesse op het gebied van de geschiedenis. Geen van de geleerden uit de Republiek, op Scaliger na, had veel interesse in boeken op het gebied het na-bijbelse Jodendom. Zijn

³⁴ Hierbij moet worden aangetekend dat Burnett zich in zijn overzicht beperkte tot de collecties van Duitse christelijke Hebraïsten uit het Heilige Roomse Rijk, inclusief Zwitserland.

³⁵ Burnett bekeek hiervoor de catalogi van de universiteitsbibliotheek van Wittenberg (1540), Straatsburg (1572?) en de verzamelingen van Johannes Reuchlin, Martin Bucer, Sebastian Münster, Konrad Pellikan, Georg Siegel en Johannes Pappus. S.G. Burnett, 'Christian Aramaism: The Birth and Growth of Aramaic Scholarship in the Sixteenth Century' in: R.L. Troxel et al. (eds), *Seeking out the Wisdom of the Ancients. Essays offered to honor Michael V. Fox on the Occasion of his 65 Birthday*. Winona Lake 2005, pp. 433-436.

³⁶ Er zijn weinig gegevens bekend van de samenstelling en omvang van bibliotheken van Hebraïsten van katholieke signatuur of katholieke verzamelaars van oosterse boeken.

³⁷ Dit impliceert dat een geleerde die in 1590 overleed dus sowieso nooit veel Arabische drukken gehad kon hebben.

bibliotheek weerspiegelde zijn bredere belangstelling voor de oosterse cultuur, vooral op het gebied van de filosofie en de geneeskunde. Scaligers collectie was onbetwist het beste voorzien van boeken in het Arabisch.

Bijbels en commentaren	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Hebreeuwse Bijbel (Tenakh)	x	x	x	x	x
Levi b. Gersom, comment. Thora	x	x	x	x	x
Bachya b. Asher, comment. Thora	x			x	x
Abraham Saba, Be'ur 'al ha- Torah (Tz'ror ha-Mor)	x			x	
Moses Nahmanides, Perush'al ha-Torah	x			x	x
Judah Abravanel, Perush 'al Nevi'im ahronim				x	
David Kimchi, Tehilim	x				
Joseph Albo, Sefer Ikkarim	x				
Grammatica, woordenboeken, concordanties	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Nathan b. Yehiel, Aruch	x	x	x		x
Concordantie	x		x	x	
David Kimchi, Sefer ha- shorashim	x	x	x	x	x
David de Pomis, Zemach David	x	x		x	x
David Kimchi, Michlol	x	x	x	x	x
Moses Kimchi, Diqduqim	x				x
Solomon Urbino, Ohel Moed		x	x		
Abraham de Balmes, Miqneh Avram	x	x	x	x	x
Elia Levita, Tishbi	x		x		x
Geschiedenis	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Abraham ha-Levi, Seder Olam of Zuta	x	x			
Joseph b. Gorion, Yossipon	x	x		x	
Abraham Zacuto, Yuchasin	x	x	x		
Benjamin van Tudela, Itinerarium	x				
Halachische (Joods-	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud

wettelijke) literatuur					
Moses Maimonides, Misneh Torah	x			x	x
Moses v. Coucy, Sefer mizvot ha-gadol				x	x
Jacob b. Asher, Arba'ah Turim	x			x	
Aaron Levi Barcelona, Sefer ha-Hinnuch				x	
Mishnah				x	
Col Bo	x				
Overig (filosofie, geneeskunde, mystiek ethiek, Midrash)	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Joseph Albo, Ikkarim	x	x			
Moses Maimonides, More Nevukhim	x	x		x	x
Bahya ibn Pekuda, Sefer Hovot	x				
Judah ha-Levi, Sefer ha-Kuzari	x			x	
Simeon bar Jochai, Zohar	x			x	x
Mischal hakadmoni	x		x		
Ibn Sina, Kanon ha-gadol	x				
Pirqe Avot	x		x	x	
Melchita		x	x		
Tanchuma	x	x		x	
Westerse Hebraïsten	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Sebastian Münster, Kalendarium	x	x		x	
Sebastian Münster, Arukh	x		x	x	
Psalterium 4-talig Genua 1516	x	x	x	x	x
David Potken, Psalmen	x	x		x	x
Arabisch	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Geographia Universalis	x	x			
Avicenna	x		x	x	
Alphabetum Arabicum	x		x		

Professio fidei Arabice-Latina	x		x	x	
Quatuor Evangelia	x			x	
Euclides	x			x	

Uit de tabel blijkt dat Scaliger ruim 75% van de titels uit de Burnett-canon bezat, terwijl Raphelengius en Drusius nog geen 50% haalden. Buiten de Republiek is de Bodleian Library in Oxford het best bedeed met 24 van de 42 titels ofwel 57% van de canon.

De vergelijking van Scaligers verzameling met de oosterse collectie van een tijdgenoot, de Franse katholieke geleerde Bullioud die uit ongeveer 60 titels bestond, levert interessante informatie op. Bullioud bracht deze boeken, die deels afkomstig waren uit de bibliotheek van Santes Pagninus (1470-1536), bij elkaar als wapen tegen de protestantse zaak in Frankrijk tijdens de godsdienstoorlogen. Al zijn linguïstische kennis en prestige als geleerde zette Bullioud in om de katholieke zaak te bepleiten. Hij verzamelde net als Thomas James en Thomas Bodley uit theologische overtuiging en dat zien we terug in het overzicht. Bullioud heeft veel Bijbels en boeken om het Hebreeuws te interpreteren, maar vooral veel theologische boeken. Boeken op het gebied van geschiedenis en geneeskunde heeft hij nagenoeg niet. Andere titels in oosterse talen ontbreken in het geheel.³⁸

Scaliger bezat tevens meer gedrukte boeken in andere semitische talen dan de titels die voorkomen in Burnetts Hebreeuwse canon. Zo telt Scaligers verzameling ook verschillende Aramese en Syro-Aramese uitgaven, die ongeveer 10 % van zijn totale bezit aan oosterse boeken vormen. Hierdoor reikte Scaligers verzameling veel verder dan de verzameling aan standaarduitgaven van Hebreeuwse boeken die doorgaans in de bibliotheken van zijn tijdgenoten waren te vinden. Het valt op dat Scaliger over het algemeen een aanzienlijk veelzijdige belangstelling had voor de Joodse traditie en wetenschap. Bij de christelijke Hebraïsten zien we deze belangstelling niet terug.

Het bovenstaande schema maakt duidelijk hoe divers Scaligers oosterse collectie was. De vergelijking tussen de verzamelingen bevestigt dat Scaliger een van de grootste privéverzamelingen Hebreeuwse en Arabische boeken in zestiende-eeuws Europa bezat. Het is dus niet verwonderlijk dat zijn bibliotheek geroemd werd door geleerde tijdgenoten en internationale bekendheid genoot. Uiteraard was die bekendheid mede te danken aan zijn verzameling (Hebreeuwse) handschriften.

8.5 *Veilingcatalogi: Scaligers oosterse collectie afgezet tegen andere oosterse collecties*

Om te achterhalen hoe Scaligers oosterse collectie zich verhield tot andere oosterse collecties, is zijn collectie met een aantal privébibliotheken en institutionele bibliotheken uit zijn tijd vergeleken met behulp van veilingcatalogi. Veilingcatalogi en het boekenbezit van geleerden kunnen niet zomaar één op één worden vergeleken. Scaligers collectie bijvoorbeeld was gesplitst, de oosterse boeken zaten in zijn legaat, alleen de westerse boeken werden geveild. Door veilingcatalogi van de collecties van Scaligers tijdgenoten te vergelijken krijgen we wel enig inzicht in de onderlinge verschillen, de aantallen oosterse en westerse boeken en het aandeel oosterse boeken binnen die collecties.

³⁸ De collectie van Bullioud van ca. 200 boeken werd in 1608-1610 door zijn zoon François geschonken aan het jezuïeten-Collège de la Trinité in Lyon.

In de paragrafen 8.5.1 tot en met 8.5.4 worden vier contemporaine veilingcatalogi vergeleken en het aandeel aan oosterse boeken daarin bepaald. Het gaat om de veilingcatalogi van Scaligers tijdgenoten Drusius, Raphelengius en Casaubon. Omdat het hier drie westerse geleerden betreft, is het voor dit onderzoek ook interessant om Scaligers legaat (in kort bestek) ook te vergelijken met een contemporaine bibliotheek van een Hebreeuwse geleerde, de Joodse arts en schrijver Abraham ben David Portaleone uit Mantua.

8.5.1 *De veilingcatalogus van Johannes Drusius senior (1616)*

De bibliotheek van Johannes Drusius senior werd geveild in Franeker op 26 augustus 1616, een half jaar na zijn overlijden op 12 februari.³⁹ Drusius was van 1585 tot aan zijn dood als hoogleraar Hebreeuws verbonden aan de Universiteit van Franeker. Voor hij in Franeker begon, had hij vanaf 1577 acht jaar lang dezelfde functie in Leiden bekleed. De veilingcatalogus van zijn boeken werd gedrukt door Fredericus Heynsius, uitgever van verschillende wetenschappelijke publicaties van Drusius.

De catalogus bevat 639 nummers, waarbij verschillende boektitels dubbel voorkomen. Drusius' totale boekenbezit valt dus lager uit dan dat van Scaliger. Vanwege Drusius' internationale bekendheid als hoogleraar Hebreeuws, zette de veilinghouder niet voor niets het belangrijkste deel van zijn bibliotheek, de *Semitica* en *Hebraïca* vooraan. Dit apart van de overige boeken beschreven deel omvat slechts één Arabische titel, 55 Hebreeuwse drukwerkstitels en zeven christelijk-Hebraïstische titels. De boeken zijn ingedeeld naar formaat: folio (21), quarto (21), octavo (7) en duodecimo (4). Aan het einde van de sectie staat 'Hi libri in Auctione publica non distrahentur' een aanduiding dat deze boeken niet werden aangeboden in de veiling.⁴⁰ Het is opmerkelijk dat zijn oosterse handschriften en gedrukte boeken niet ter veiling gingen maar wel in de openbare veilingcatalogus waren opgenomen. Misschien was de bestemming voor publicatie nog niet duidelijk. Drusius' handschriften op het gebied van de *Semitica* en *Hebraïca* kwamen uiteindelijk in handen van zijn schoonzoon de predikant Abel Curiander († 1621) en diens leerling en opvolger Sixtinus Amama (1593-1629).

Drusius' verzameling Hebreeuwse boeken weerspiegelde zijn taalkundige belangstelling voor het Hebreeuws en Aramees van de Bijbel. Deze belangstelling paste goed bij zijn taak als lid van de voorbereidingscommissie van de nieuwe Bijbelvertaling. Die functie bekleedde hij vanaf 1594 in opdracht van de Staten-Generaal en op voorspraak van Philips van Marnix van St. Aldegonde.⁴¹ Omwille van deze belangrijke taak bezat Drusius verschillende exemplaren van de *Talmoed*, de *Pentateuch* alsook commentaren op en uitlegging (*midrasjim*) van deze boeken. Verder bezat Drusius verschillende grammatica's en lexica. Tijdens zijn loopbaan legt Drusius geregeld de nadruk op zijn filologische activiteiten, om niet te veel verstrikt te raken in de theologische debatten van zijn tijd. Afgezet tegen Scaligers collectie zijn boeken

³⁹ *Catalogus Librorum Viri Clarissimi P.M. Ioh. Clem. Drusii* [...]. Franeker, Fredericus Heynsius 1616, p. 7. [BN: Q 2149].

⁴⁰ In de marge staat een onleesbare handgeschreven toevoeging die waarschijnlijk verband houdt met deze bepaling.

⁴¹ P. Korteweg, *De Nieuwtestamentische commentaren van Johannes Drusius (1550-1616)*. Melissant 2006, pp. 41 en 51-52.

op het gebied van de Joodse geschiedenis, ethiek en filosofie in Drusius' verzameling sterk in de minderheid. Het enige Arabische boek in Drusius' veilingcatalogus was een editie van de *Geographia*, gedrukt door de Typographia Medicea.⁴² Gedrukte boeken en handschriften in andere oosterse talen ontbreken volledig in Drusius' veilingcatalogus.

Een deel van Drusius' westerse manuscripten en twaalf manuscripten over oosterse onderwerpen kwam in 1635 in bezit van de universiteitsbibliotheek van Franeker en werd waarschijnlijk in een aparte kast geplaatst. In datzelfde jaar vonden nog eens elf gedrukte Hebreeuwse boeken, sommige met annotaties, uit zijn bibliotheek hun weg naar Franeker. De rest van Drusius' bibliotheek raakte verspreid.⁴³ De hebraïca betroffen vooral theologische en grammaticale boeken.

8.5.2 De veilingcatalogus van Franciscus I Raphelengius (1626)

De bibliotheek van Franciscus Raphelengius I werd pas 29 jaar na zijn overlijden door zijn zoons geveild. De veiling vond plaats in Leiden in het huis van de Elseviers aan het Rapenburg, op 5 oktober 1626.⁴⁴ Vooral door zijn hoogleraarschap Hebreeuws aan de Leidse universiteit maar ook omdat hij drukker was van de Leidse vestiging van de *Officina Plantiniana*, liet Raphelengius een indrukwekkende verzameling boeken na.

De catalogus van zijn boekenbezit bevat 3.820 nummers, waarbij sommige nummers uit meerdere boeken bestaan.⁴⁵ Raphelengius' Hebreeuwse en andere boeken in oosterse talen zijn in de catalogus samengebracht onder de *Libri Theologici*. Hierbij staat duidelijk vermeld dat de boeken in verschillende oosterse talen zijn geschreven, niet alleen in het Hebreeuws maar ook in het Aramees, Syrisch, Arabisch en Ethiopisch. Deze categorie *Libri Theologici* beslaat onderwerpen uit alle faculteiten. Er zijn in totaal 131 voornamelijk Hebreeuwse drukken opgenomen in het oosterse deel van de catalogus.⁴⁶ Ook in deze catalogus zijn de boeken naar formaat gerangschikt, in folio (28), quarto (49), octavo (30) en duodecimo en sextodecimo (15). Daarnaast werden nog 8 *ongebonden* oosterse boeken opgenomen. Los van de gedrukte werken werden nog 15 oosterse handschriften uit Raphelengius' bibliotheek ter veiling aangeboden: één Russisch handschrift, acht Arabische en zes Hebreeuwse handschriften. Vermoedelijk bevat deze veilingcatalogus alleen de oosterse bibliotheek van Raphelengius senior. Zijn zoons Franciscus en Christoffel waren drukker, maar legden geen persoonlijke interesse voor oosterse werken aan de dag.

Naast allerlei theologische werken komen in Raphelengius' oosterse collectie vooral Hebreeuwse en Syrische grammatica's, woordenboeken en verklarende woordenlijsten of glossaria voor en verder een klein aantal Joods-historische boeken. Er zijn Arabische

⁴² Mohammed al-Idrisi, *Kitab Nuzhat al-mushtaq fi dhikr al-amsar wa-l-aqtar wa-l-buldan wa-l-juzur wa-l-madayin wa-l-afaq* ook wel bekend als *De geographia universalis. Hortulus cultissimus, mire orbis regiones, provincias, insulas, urbes, earumque dimensiones & orizonta describens*. Rome, Typographia Medicea, 1592.

⁴³ M.H.H. Engels, 'De academiebibliotheek 1626-1644' in: G.Th. Jensma, (e.a.), red., *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden 1985, p. 173. De boeken worden beschreven in de catalogus van 1644 met de toevoeging 'ex libris Drusii'.

⁴⁴ *Catalogus Variorum Librorum è Bibliothecis Francisci Raphelengii [...]*. Leiden, Bonaventura & Abraham Elsevier 1626. [BnF Q 2144]. In deze veilingcatalogi kwamen ook andere collecties onder de hamer.

⁴⁵ Een paar titels kunnen gezien hun datum van publicatie niet tot de oorspronkelijke bibliotheek van Raphelengius senior hebben behoord; het gedeelte hiervan is echter bescheiden en daarom in de telling meegenomen.

⁴⁶ Alle titels zijn gedrukt voor 1600, op twee exemplaren van Raphelengius' Arabische woordenboek van 1613 na.

uitgaven van onder meer de *Typographia Medicea* zoals het Nieuwe Testament in het Arabisch met de Latijnse interlineaire vertaling (Rome 1591), twee exemplaren van het *Alphabetum Arabicum* (Rome 1592), de uitgave van Avicenna (Rome 1593) en de *Professio fidei Arabice* (Rome 1595). Verder zijn er exemplaren van het *Colloquium Spirituale Arabice* (Rome 1579) en de brieven van Paulus aan de Galaten die waren uitgegeven door Rutger Spey in 1583. Opvallend is de vermelding van een niet nader omschreven Chinees boek dat Raphelengius blijkbaar bezat. De veilingcatalogus weerspiegelt het wetenschapsterrein waarop Raphelengius vaak in nauwe samenwerking met Scaliger actief was, de taalkunde met een bijzondere interesse voor het Arabisch.

8.5.3 De oosterse boeken van Isaac Casaubon

Scaligers trouwe correspondent Isaac Casaubon overleefde hem vijf jaar. Toen Casaubon in 1614 in Londen overleed, liet hij een bibliotheek van 2.050 gedrukte boeken en 64 manuscripten na, bijna net zo groot als de collectie van Scaliger.⁴⁷ Zo'n 850 gedrukte boeken uit Casaubons bibliotheek bleven bij zijn vertrek naar Engeland in 1610 achter in Parijs, maar hij liet ze later naar Engeland overbrengen. Casaubon verrijkte zijn bibliotheek aanzienlijk in de periode 1600-1610, toen hij 'Garde' was van de Bibliothèque royale. In deze periode profiteerde Scaliger ook het meest van Casaubon die hem als Garde van de bibliotheek boeken en manuscripten uitleende. In zijn Parijse periode raakte Casaubon steeds meer geïnteresseerd in Hebreeuwse boeken, die op dat moment goed verkrijgbaar waren in Parijs.⁴⁸ Casaubon stond vooral bekend als kenner van het Grieks en het Latijn en als theoloog, maar toch bestudeerde hij met evenveel kunde en enthousiasme Hebreeuwse teksten. De vele uitgebreide annotaties die Casaubon plaatste in verschillende hebraïca laten zien dat hij belezen was en de teksten wilde doorgronden.⁴⁹

Casaubons collectie is op verschillende plekken terecht gekomen. De British Library bezit 355 van zijn boeken, waaronder 37 Hebreeuwse titels.⁵⁰ De rest van zijn oosterse nalatenschap kwam grotendeels in de universiteitsbibliotheek van Cambridge en in de Bodleian Library in Oxford terecht. Delen van Casaubons westerse collectie zijn verspreid geraakt over verschillende bibliotheken. Zo bezit de Universiteitsbibliotheek Leiden 16 boeken uit Casaubons collectie. Hoewel een compleet overzicht van Casaubons totale oosterse collectie ontbreekt, kunnen we in ieder geval twee dingen vaststellen: 93 boeken waren gedrukt in het Hebreeuws. Daaronder bevonden zich verschillende grammatica's, woordenboeken en een Mishna. Er waren achttien boeken in het Arabisch,⁵¹ twee in het Ethiopisch, drie in het Syrisch en drie in het Aramees. Het aandeel oosterse boeken, in totaal 119 exemplaren, is dus een bescheiden deel van de 2.250 boeken die hij bij zijn overlijden in

⁴⁷ Onder de manuscripten bevonden zich 47 Griekse, 5 Latijnse, 6 Arabische en 6 Hebreeuwse.

⁴⁸ A.T. Grafton en J. Weinberg, 'Isaac Casaubon's Library of Hebrew Books' in: G. Mandelbrote en B. Taylor, red., *Libraries within the Library. The Origins of the British Library's Printed Collections*. Londen 2009, p. 25.

⁴⁹ A.T. Grafton, J. Weinberg, A. Hamilton, *"I have always loved the holy tongue". Isaac Casaubon, the Jews, and a forgotten Chapter in Renaissance Scholarship*. Cambridge MA 2011.

⁵⁰ Grafton en Weinberg with Hamilton, *"I have always loved the holy tongue"*. 2011, Appendix 3, pp. 329-331.

⁵¹ Casaubon bezat o.a. Christmanns *Alphabetum Arabicum* (Neustadt a.d. Weinstrasse 1582), Erpenius' *Grammatica Arabica* en *Proverbia Arabica* (Leiden, 1613-1614), Arabische gebeden (1591) en een exemplaar van de *Professio Fidei* (Rome, 1595).

1614 bezat.⁵² Birrell merkt terecht op dat de omvang van Casaubons bibliotheek ongeveer gelijk was met die van Scaliger, maar dat Scaligers interesse veel breder was.⁵³

8.5.4 Portaleone's bibliotheek

Van de Hebreeuwse geleerde, arts en schrijver Abraham ben David Portaleone (1542-1612) zijn twee 'catalogi' van zijn boekenbezit overgeleverd. De eerste lijst met Hebreeuwse boeken, opgesteld door Portaleone zelf, stamt uit 1595 en bevat 110 gedrukte boeken en 62 manuscripten.⁵⁴ De boeken zijn voornamelijk gedrukt in Venetië (70) en Mantua (25) en verder in belangrijke drukkerscentra als Bologna, Cremona, Sabbioneta en Constantinopel. De lijst bevat een corpus aan Hebraïca dat we vaker bij geleerden uit deze periode tegenkomen: edities van Maimonides' *Moreh Nevukhim* of de Gids voor de Verdooden;⁵⁵ Kimchi's *Sefer ha-shorashim* of het Boek der werkwoord-stammen; Jacob ben Ashers *Arba'ah Turim* of de Vier pilaren van de Wet; de *Kanon ha-gadol*, De *Qanun*, het grote medische werk van Avicenna, en tot slot de *Pentateuch*. De tweede lijst van Portaleone's oosterse boeken is opgenomen in een notarieel document uit 1612 waarin 145 gedrukte boeken zijn beschreven. In de zeventien jaren tussen de eerste en tweede lijst wist Portaleone 35 edities aan zijn bibliotheek toe te voegen. Op basis van deze lijst komt het totale aantal boeken in Portaleone's bibliotheek op 966, waarvan het merendeel was gedrukt in het Latijn, Italiaans en Grieks.⁵⁶ We zien dat de oosterse bibliotheek van Scaliger ongeveer even omvangrijk was als van deze Hebreeuwse geleerde en dat dezelfde titels in beider verzamelingen voorkomen, ondanks dat Portaleone een arts was en veel medische boeken in zijn bibliotheek had. Opvallend is het hoge aantal manuscripten dat Portaleone in zijn bezit had. Waarschijnlijk kon hij zonder veel moeite aan deze manuscripten komen door zijn contacten in de Joodse gemeenschap in Italië, contacten die Scaliger niet zomaar kon aanspreken.

⁵² T.A. Birrell, 'The Reconstruction of the Library of Isaac Casaubon' in: A.R.A. Croiset van Uchelen, red., *Hellinga Festschrift*. Amsterdam 1980, pp. 59-68. De aantallen zijn gebaseerd op Bodleian Library MS. Casaubon 21, f. 19r, waarin de omvang en samenstelling van de bibliotheek van Casaubon in Londen is beschreven. Bodleian Library MS Casaubon 22, 43-46; 94-104 en MS Casaubon 21, 19 bevatten verschillende gegevens over de (oosterse) bibliotheek van Casaubon, onder andere van de boeken die hij van Parijs naar Londen liet overbrengen. Het is echter geen titellijst van zijn complete bibliotheek.

⁵³ Birrell, 'Reconstruction Library Casaubon', 1980, p. 59 en noot 10.

⁵⁴ Zie over Portaleone: Gianfranco Miletto, *Glauben und Wissen im Zeitalter der Reformation. Der salomonische Tempel bei Abraham ben David Portaleone (1542-1612)*. Berlijn 2004. (*Studia Judaica*; 27).

⁵⁵ Maimonides' *Moreh Nevukhim* was een populair boek onder westerse geleerden die de aristotelische filosofie trachten te verenigen met het christelijk geloof.

⁵⁶ Zie voor de inventarisatie van de beide lijsten: G. Miletto, *La bibliotheca di Avraham ben David Portaleone secondo l'inventario della sua eredità*. Florence 2013.

8.6 De oosterse collectie van Thomas Bodley⁵⁷

Hoe kunnen we de werkelijke waarde van Scaligers legaat voor Leiden bepalen en hoe weten we of zijn legaat zijn waarde door de jaren heen behield? Hierboven is Scaligers verzameling vergeleken met de collecties van enkele geleerde tijdgenoten. Geen van deze collecties of andere vroegmoderne institutionele bibliotheken voldoen aan de eisen voor een vergelijking met de collectie van Scaliger, niet in omvang en niet in inhoud. De boekencollectie van Scaliger en zijn tijdgenoten werd sterk bepaald door hun wetenschappelijke belangstelling. Een brede vergelijking tussen de collecties onderling stuit daarom op problemen. De institutionele bibliotheken vormden zich vele decennia eerder dan Scaligers verzameling en hadden daarmee een enorme voorsprong. Bovendien kwamen deze verzamelingen tot stand met aanzienlijk meer financiële middelen dan Scaliger tot zijn beschikking had. Er is eigenlijk maar één contemporaine collectie die wel de toets van de vergelijking kan doorstaan met de collectie van Scaliger. Dat is de oosterse collectie van de diplomaat, geleerde en verzamelaar Sir Thomas Bodley (1545-1613). Bodley bracht deze collectie rond 1600 bij elkaar voor de naar hem vernoemde Bodleian Library te Oxford. Hij werd daarbij ondersteund door bibliothecaris Thomas James (1573?-1629). Op 8 november 1602 opende deze bibliotheek haar deuren als de nieuwe *publica bibliotheca* van Oxford.⁵⁸ Bovendien zijn er relaties aan te wijzen tussen Bodley en de Universiteitsbibliotheek van Leiden, die teruggaan op het jaar 1587.⁵⁹ Een verschil met de totstandkoming van beide bibliotheken is dat de collectie van de Bodleian tot aan het overlijden van Bodley in 1613 de facto het resultaat is van de verzamelactiviteit van slechts één man, Bodley zelf.

Scaliger en Bodley waren bijzonder geïnteresseerd in oosterse boeken. Beiden richtten zich bij het verzamelen overigens zowel op manuscripten als gedrukte boeken. De meeste verzamelaars hadden een voorliefde voor handschriften vanwege het unieke karakter en omdat handschriften soms zeldzame bronteksten bevatten. Anders dan nu werd bij plaatsing in de bibliotheekkasten geen onderscheid gemaakt tussen handschriften of gedrukte boeken. Het grootste deel van hun collecties bestond uit gedrukte boeken en uit manuscripten in het Hebreeuws. Beide verzamelingen kwamen ruwweg tot stand in dezelfde decennia van de late zestiende en vroege zeventiende eeuw. Van beide collecties bestaat een catalogus, die van Bodley verscheen zeven jaar eerder dan die van Scaliger. De *Catalogus librorum bibliothecae publicae quam vir ornatissimus Thomas Bodleius eques auratus in Academia Oxoniensi nuper instituit Oxoniae* werd in 1605 door drukker John Barnes in Oxford uitgebracht. De eerste 'complete' beschrijving van het legaat van Scaliger in Heinsius' *Catalogus librorum Bibliothecae Lugdunensis. Praefixa est Danielis Heinsii*

⁵⁷ Het onderzoek voor dit hoofdstuk is uitgevoerd in oktober 2013 met een Humfrey Wanley Fellowship aan de Bodleian Library en Exeter College in Oxford. Dit onderzoek droeg de titel *Scaliger and Oxford. Early Modern Oriental Collections*. De resultaten van het onderzoek werden eerder gepubliceerd in twee artikelen: K. van Ommen, 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden. Scaliger, Bodley and Anglo-Dutch Encounters and Exchanges', Part I. *Bodleian Library Record*, Vol. 28/2 (October 2015), pp. 152-178 en Idem, 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden: Scaliger, Bodley and Anglo-Dutch Encounters and Exchanges', Part II. *Bodleian Library Record*, Vol. 29/1 (April 2016), pp. 47-72.

⁵⁸ Zie o.a. M. Clapinson, *A Brief History of the Bodleian Library*. Oxford 2015 en L.W.B. Brockliss, *The University of Oxford. A History*. Oxford 2016, pp. 177-178 en 295-303.

⁵⁹ Zie Van Ommen, 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden'. 2015, pp. 152-178 en 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden, Part II', 2016, pp. 47-72.

Bibliothecarii [...] *oratio* dateert van 1612.⁶⁰ Feitelijk zit er slechts vier jaar tussen de catalogi want de Leidse catalogus geeft het legaat weer in de staat waarin dit in 1609 aan de bibliotheek was overgedragen. De vergelijking tussen Leiden en Oxford ligt ook voor de hand omdat beide universiteitsbibliotheken aan het einde van de zestiende eeuw in opkomst waren en omdat ze allebei relatieve nieuwkomers waren.⁶¹ Oxford en Leiden deelden een gemeenschappelijke protestantse achtergrond en stonden begin zeventiende eeuw sterk in de belangstelling van de geleerdenwereld. Omdat andere protestantse universiteiten zoals die van Wittenberg, Heidelberg en Genève door de godsdienstoorlogen in Duitsland en Frankrijk, allerlei kenmerken van achteruitgang vertoonden, lag de weg open voor nieuwkomers.⁶²

Op persoonlijk vlak zijn er zowel overeenkomsten als grote verschillen tussen Scaliger en Bodley. Niet alleen zijn het tijdgenoten, beiden begonnen als geleerde en verzamelden in een universitaire omgeving. Terwijl Scaliger zijn hele leven een academicus bleef, maakte Bodley de sprong naar het hof en de diplomatie. Hierdoor kreeg hij niet alleen meer invloed maar ook beschikking over ruimere financiële middelen. Bodley kon met zijn fortuin veel boeken kopen en zelfs een bibliotheek (opnieuw) oprichtten. Ondanks dat gaat het om geleerdencollecties die door één man zijn samengesteld. Zowel Scaliger als Bodley stelden zich tot doel de academische gemeenschap met hun boeken te dienen. Door de vele overeenkomsten kunnen beide verzamelingen ondanks de verschillen daarom toch goed met elkaar vergeleken worden.

Uit een vergelijking van beide catalogi blijkt de oosterse collecties rond het sterfjaar van Scaliger ongeveer gelijk in omvang waren, met een grote nadruk op Hebreeuwse gedrukte boeken en handschriften. In het eerste decennium van de zeventiende eeuw nam het aantal boeken dat Bodley voor zijn bibliotheek kocht ineens flink toe. Bibliothecaris Thomas James onderstreepte in zijn voorwoord in de catalogus van 1605 de nationale en internationale rol die de bibliotheek voortaan in zijn ogen voor de Europese geleerdengemeenschap zou spelen.⁶³ Historici noemen de nieuw gestichte Bodleian een 'bulwark of extreme Protestantism' in Engeland⁶⁴ en een 'Centre of militant Protestantism'.⁶⁵ Deze benamingen geven blijk van de ideologische strijd die de Bodleian met de bibliotheek van het Vaticaan aanging. Bibliothecaris Thomas was een strijdbaar protestant en wilde persoonlijk de naar zijn opvatting valse intenties van de katholieke Vulgaat weerleggen '[...] by collating manuscripts of the Church Fathers and comparing them with corrupt Catholic editions'. Zijn

⁶⁰ Ook al zagen we eerder dat Leidse bibliotheekcatalogi van na 1612 soms titels uit Scaligers legaat weglieten of zelfs toevoegden, heeft dit weinig invloed gehad op het totale aantal boeken in het legaat.

⁶¹ Ook al gaat de geschiedenis van de voorloper van de Bodleian Library, de bibliotheek van Duke Humfrey in Oxford, verder terug tot in de middeleeuwen.

⁶² Grell, *Calvinist Exiles*, p. 222.

⁶³ E. Chamberlayne, *Angliae Notitia. Sive Praesens Status Angliae Succincte Enucleatus*. Oxford 1686, p. 201: 'Scire vis utendi copiam? Omnibus et singulis (ne peregrinis exceptis) de quibus bene sentit Academia, praestito prius juramento de fide erga libros praestanda, Musarum janua aperta est, ingredientur et studeant quam diu velint.'

⁶⁴ Karakteristiek van de bibliotheek door de historicus en oudheidkundige Thomas Hearne (1678-1735). Hearne werd in 1699 benoemd tot assistent keeper van de Bodleian Library. De overeenkomst met het motto *Praesidium Libertatis* (Bolwerk van Vrijheid) van de Universiteit Leiden is evident.

⁶⁵ G.W. W[heeler], 'The Bodleian Staff 1600-12' in: *Bodleian Quarterly Record*, Vol. VI, nr. 23 (1919), p. 285.

felle verzet tegen katholieken paste een protestants bolwerk.⁶⁶ Bij het op de kaart zetten van de Bodleian lag aanvankelijk de nadruk op het verzamelen van boeken voor het theologische debat, het verzamelen van oosterse boeken leek hier niet bij te passen. Zelfs Bodley, die het belang van de bestudering van het Hebreeuws onderstreepte, was onzeker of er wel voldoende vraag naar boeken in oosterse talen bestond onder geleerden in Oxford.⁶⁷

Bij de opening van de Bodleian in 1602 bezat de bibliotheek ongeveer tweeduizend banden, dat wil zeggen 299 manuscripten en 1.700 gedrukte werken. Het enige Arabische boek dat de bibliotheek op dat moment bezat was een koran die de dichter en politicus Sir John Wroth (1584-1672) in 1601 aan de bibliotheek had geschonken.⁶⁸ De collectie van de Bodleian groeide tussen 1598 en 1605 uit tot een collectie van zo'n 8.700 boektitels in ongeveer 6.000 banden.⁶⁹ De eerste Hebreeuwse manuscripten werden in 1601 aan de collectie toegevoegd. De catalogus van 1605 bevatte een afdeling *Theologia* met 200 oosterse boeken beschreven in Hebreeuwse letters of in Latijnse transliteratie plus een bijlage met 58 door Drusius jr. gecatalogiseerde Hebreeuwse drukwerken. Onder deze titels bevonden zich een rabbijnse Bijbel, de *Targum*, commentaren van Rashi, Ibn Ezra en David Kimchi, een Babylonische *Talmoed*, een codificatie van de Joodse wetten door Jacob ben Asher, een editie van de *Arba'ah Turim*, *De gids der Verdooden* van Maimonides, een *Mikhlol* of Hebreeuwse grammatica van Kimchi en de *Tishbi*, een Hebreeuws lexicon van Elijah Levita.⁷⁰ De meeste titels waren in Venetië gedrukt.⁷¹

Tussen 1605 en 1612 werd de collectie in Oxford aanzienlijk uitgebreid, vooral met oosterse handschriften en boeken.⁷² In de alfabetisch geordende catalogus van de Bodleian uit 1620 is de collectie uitgegroeid tot 16.000 banden. De oosterse collectie groeide in die jaren in relatieve en absolute zin nog meer en vormde een belangrijk deel van de collectie. De catalogus van 1620 is niet in dit onderzoek betrokken, omdat de collectie van de Bodleian

⁶⁶ *The first printed catalogue of the Bodleian Library 1605. A facsimile.* Oxford 1986, f. ix; G.W. Wheeler, 'Thomas James, Theologian and Bodley's Librarian, *Bodleian Quarterly Record* Vol. X (1923), p. 91-95; G.W. Wheeler, 'A Librarian's correspondence' *Bodleian Quarterly Record* Vol. XVI, (1929), pp. 11-18.

⁶⁷ G.W. Wheeler, *Letters of Sir Thomas Bodley to Thomas James*, p. 24, Brief 19 [29 januari 1602].

⁶⁸ Ms. Bodl. MS Or. 322. Het handschrift werd in de catalogus van 1605 gecatalogiseerd op pagina 11 als een *Alcoran Arabicè in Fo[l]io*

⁶⁹ Volgens D. Rogers, *The Bodleian Library and its Treasures 1320-1700*. Nuffield 1991, p. 51 bevat de catalogus van 1605 beschrijvingen van ca. 400 manuscripten en 5.000 gedrukte boeken.

⁷⁰ P. van Boxel, 'The Hebrew Collections in Oxford. A Treasure Grove for Jewish Studies' in: *European Judaism. A Journal for the New Europe*. 41/2 (2008), pp. 56-66. Ook recent verschenen Hebreeuwse titels werden aan de collectie toegevoegd zoals een editie van Hai ben Sherira's *Mishpetei Shevu'ot*, een Arabisch traktaat over de eed uit 1602.

⁷¹ 72 boeken (bijna 50% van het totaal) werden gedrukt in Venetië. De tweede productiestad was Parijs met 12 titels. Een soortgelijke nadruk op de Venetiaanse drukken zien we in Engeland onder andere in de verkoopcatalogus van de vroegmoderne Hebreeuwse collectie van Henry Fetherstone uit 1628. Deze collectie van 101 Hebreeuwse boeken werd aangekocht door het Sion College London. Zie over deze collectie: J. Roberts en G.J. Toomer, 'The Fetherstone Catalogue of Hebrew Books' in: *The Bodleian Library Record* vol. 19 (2006), nr. 1, pp. 47-76.

⁷² Zie voor beide catalogi R. Ovenden, 'The learned Press: Printing for the University. Catalogues of the Bodleian Library and Other Collections' in: I. Gadd, red., *History of Oxford University Press*. Vol. 1: *Beginnings to 1780*. Oxford 2013, pp. 280-285.

bleef groeien, terwijl die van Scaliger na zijn dood in 1609 gelijk bleef. Dat maakt een verdere vergelijking zinloos.⁷³

Twee jaar nadat de catalogus van 1605 was verschenen, droeg Bodley zijn bibliothecaris op om een aparte catalogus samen te stellen van alleen de Hebreeuwse boeken. James had nog steeds moeite met de accurate titelbeschrijvingen van deze boeken. Zelfs de alfabetische *Catalogus universalis librorum in Bibliotheca Bodleiana omnium librorum, linguarum, & scientiarum genere refertissima* [...] (Oxford, 1620) die een 'ground breaking publication' en een noviteit in de geschiedenis van catalogi en bibliotheken is genoemd, bevatte beschrijvingen van Hebreeuwse titels die niet foutloos waren.⁷⁴ De catalogus die James voorbereidde, moest een voorbeeldcatalogus worden in de woorden van Luigi Balsamo: '[...] so as to be useful in compiling a catalog of books, not only in public libraries throughout Europe but also in private museums and similar institutions.'⁷⁵

Toen Bodley in 1613 stierf was het Arabische boekenbezit van de bibliotheek nog steeds erg mager en dat zou zo blijven in de jaren daarna. Zelfs toen aartsbisschop William Laud in 1630 zijn collectie van duizend handschriften aan de Bodleian Library naliet, bleef het aantal gedrukte boeken en manuscripten in het Arabisch beperkt. Lauds verzameling, waarvan meer dan een kwart bestond uit boeken in talen als het Ethiopisch, Maleis en Balinees⁷⁶ zorgde ervoor dat tijdgenoten de Bodleian voortaan 'a great magazine of oriental books' noemden.⁷⁷ Waarschijnlijk telde de bibliotheek in Oxford tot aan de periode 1635-1640 niet meer dan 24 Arabische boeken.⁷⁸

De overeenkomsten tussen de oosterse collecties in Oxford en Leiden op een rij:

- De boeken zijn verzameld in de laatste decennia van de zestiende eeuw en het eerste decennium van de zeventiende eeuw, grofweg tussen 1580 en 1610;
- Het aantal gedrukte oosterse boeken in beide collecties is bijna even groot: bij Bodley zijn het 185 titels en bij Scaliger in totaal 175;
- Het grootste aandeel in beide collecties vormen de boeken die geheel of gedeeltelijk zijn gedrukt in het Hebreeuws;
- Het aantal Russische boeken is in beide collecties ongeveer gelijk⁷⁹;

⁷³ Ook de handgeschreven catalogus van de Bodleian Library van 1612 (MS. Bodl. 510) waarin 5000 aanwinsten uit de periode 1605-1612 zijn opgenomen, heb ik niet in dit onderzoek betrokken. Zie voor de beschrijving van de catalogi tussen 1605 en 1620: S.R. Jayne, *Library catalogues of the English Renaissance*. Berkeley 1956, pp. 68-71.

⁷⁴ Ovenden, 'The Learned Press' in: Gadd, red., *History of Oxford University Press Vol. 1*. 2013, pp. 283-285.

⁷⁵ L. Balsamo, *Bibliography, History of a Tradition* (Berkeley, 1990), p. 86.

⁷⁶ De collectie oosterse manuscripten van Laud omvatte o.a. 147 werken in het Arabisch, 74 in het Perzisch en Turks, 47 in het Hebreeuws, twee in het Ethiopisch en twee in het Maleis, waaronder de *Hikayat seri Rama* (Laud or. 291) en een brief van Sultan Iskandar Muda van Atjeh aan koning Jacobus I. Andere bronnen vermelden ca. 600 oosterse manuscripten in het legaat van Laud. In 1659 doneerde John Selden (1584-1654) nog eens 8000 boeken en manuscripten, waaronder vele Talmoedische en Rabbijnse gedrukte boeken die tot dan toe niet in de bibliotheek aanwezig waren. Zie: C. Wakefield, 'Arabic manuscripts in the Bodleian Library. The seventeenth-century collections.' in: Russell, *'Arabick' Interest*. 1993, p. 131.

⁷⁷ M. Feingold, 'Oriental Studies' in: N. Tyacke, red., *Seventeenth-Century Oxford (The History of the University of Oxford)* Vol. IV. Oxford 1997, p. 478.

⁷⁸ Wakefield, 'Arabic manuscripts in the Bodleian Library'. 1993, p. 130.

⁷⁹ De Bodleian Library ontving een paar Russische boeken als geschenk. Een *Evangelica lingua Moscovitica* [Bodley Mss. 441] in 1601, en in 1603 doneerde Sir John Mericke de Engelse ambassadeur van koning Jacobus I in Rusland, een Russische Bijbel in manuscript en een *Canones Patrum Moscov[itica]* Cf. Macray, *Annals*, p. 30.

- Titels werden afgestoten als ze door een beter of recenter exemplaar uit andere legaten aan de bibliotheek konden worden vervangen;⁸⁰
- Beide collecties groeiden door geschenken van andere geleerden en bekenden;
- De bibliothecarissen, Heinsius in Leiden en James in Oxford, stuitten op serieuze problemen bij het catalogiseren van de oosterse boeken. Het ontbrak hen allebei aan voldoende kennis van het Hebreeuws;
- De catalogi van Leiden en Oxford vormden het belangrijkste instrument om de collecties bekend te maken in Europa;
- Om hun bibliotheken nog roemrijker te doen lijken vergeleken Heinsius en James hun collecties met collecties uit de klassieke oudheid, meer specifiek de bibliotheek van Alexandrië;
- Zowel de bibliotheek van Scaliger als die van Bodley worden Ark of *Arca* genoemd. De Bodleian 'An ark to save learning from deluge' en Scaligers collectie de *Arca Scaligerana*.

Natuurlijk wijken de collecties ook van elkaar af. Hieronder de relevante verschillen op een rij:

- Omdat Bodley een groot publiek wilde bedienen, is zijn collectie van meer algemene aard dan die van Scaliger. In Scaligers collectie is het karakter en de wetenschappelijke nieuwsgierigheid van één persoon weerspiegeld;
- Het aantal gedrukte oosterse boeken in de bibliotheken van Scaliger en Bodley is weliswaar ongeveer gelijk (175 tegen 185 exemplaren), maar Bodley bracht de collectie in een veel kortere tijd bij elkaar dan Scaliger;
- Het aantal oosterse handschriften dat Scaliger bezat, was vele malen groter dan dat Bodley's bezit: 48 tegen negen;⁸¹In Scaligers collectie komt een aantal Hebreeuwse incunabelen voor, in die van Bodley geen een. Scaliger was nadrukkelijk op zoek naar bronteksten en kwam daardoor automatisch bij oudere edities uit dan Bodley;
- De collectie van Scaliger overtreft in aantal gedrukte Arabische boeken die van Bodley, Scaliger bezat er elf en de Bodleian vier. Scaliger bezat tevens meer Armeense en Ethiopische boeken;

In 1604 doneerde de ontdekkingsreiziger en diplomaat Sir Jerome Horsey (1550-1626) een Russisch gebedenboek aan de Bodleian.

⁸⁰ Zie bijvoorbeeld het exemplaar van de *Vocabulista Aravigo en Letra Castellana* por Pedro de Alcalá. Granada 1505 in de Bodleian Library [Cat. 1605 p, 588 signatuur A.31] dat werd vervangen door een exemplaar waarin ook de *Arte para ligeramente saber la lengua arauiga* was opgenomen [signatuur 4o V 22 Art.] volgens de inscriptie: 'This volume was in Harding Triphook Sefardic Catalogue for 1885., marked at 21.0.0. The Bodleian copy containing the Vocabulista only + considerably damaged, was exchanged with Mess St. Ho (?) on paying ten guineas in addition.'

⁸¹ Het eerste manuscript in het Hebreeuws, het boek *Genesis* in Sefardisch schrift (MS. Bodl. MS Or. 164) werd in 1601 aan de Bodleian Library geschenken door Chancellor of the Exchequer Sir John Fortescue of Salden (1531/1533-1607). Volgens C. Roth was de Bodleian Library in het bezit van '[...] a fairly representative Hebrew section including a number of manuscripts [...]'. Sir Thomas Bodley – Hebraïst' in *Bodleian Library Record* 7, 5 (1966), p. 242. De aantallen manuscripten in de catalogus van 1605 zijn, afgezien van de drie manuscripten in het Hebreeuws: twee in het Arabisch, een in het Russisch en drie in het Perzisch; in totaal dus negen oosterse manuscripten. Na 1605 werden 32 manuscripten in het Chinees en drie in het Perzisch aan de collectie toegevoegd.

- Scaliger overtreft Bodley in het aantal handschriften in het Arabisch: 28 tegen twee⁸²
- Scaligers collectie telde twee boeken in het Japans, de Bodleian nul. De Bodleian bezat wel meer dan 30 boeken in het Chinees,⁸³ Scaliger had slechts drie Chinese boeken.⁸⁴
- De oosterse collectie in de catalogus van de Bodleian van 1605 heeft een vrij algemeen, theologisch karakter, terwijl Scaligers collectie zijn persoonlijke aandachtsgebieden weerspiegelen namelijk talen (grammatica's), chronologie (kalenders) en geschiedenis.

8.9 Conclusie

In de vergelijking met de oosterse collecties van Scaligers Leidse collega's Drusius en Raphelengius valt het volgende op: de overeenkomst tussen de collecties is te vinden bij de grammatica's, woordenboeken en concordanties, de boeken van de christelijke Hebraïsten. Deels is dat ook het geval bij de boeken op het gebied van de geschiedenis (in het geval van Drusius) en het Arabisch (Raphelengius). Omdat de gegevens van de boeken zijn ontleend uit veilingcatalogi moet er rekening worden gehouden dat de collecties van Drusius en Raphelengius oorspronkelijk afwijkend van grootte en samenstelling kan zijn geweest. Dat is ook het geval met de oosterse collectie van Scaliger, waar boeken buiten het legaat terecht zijn gekomen. De vergelijking met de oosterse collectie van de katholieke Bullioud spitst zich toe op de overeenkomst in grammatica's, woordenboeken en concordanties en de boeken van de christelijke Hebraïsten, en is daarom niet geschikt voor een zinnige vergelijking. In het begin van de zeventiende eeuw zijn er zoveel soorten collecties en zijn de veranderingen die de bibliotheken doormaken zo groot, dat het onmogelijk is om met een kwantitatieve meting één bepaalde collectie te duiden. Zelfs de overeenkomsten en verschillen tussen de collectie van Scaliger en Bodley hebben daarom maar een beperkte waarde. Wel komt uit het bovenstaande duidelijk naar voren dat Scaliger niet de grootste collectie oosterse boeken in Europa bezat. Hij interesseerde zich echter breed voor oosterse talen en beperkte zich niet tot de gangbare Semitische talen zoals Hebreeuws, Ethiopisch en Aramees. Ook boeken uit het Verre Oosten met betrekkelijk onbekende Indische talen en het Japans trekken zijn aandacht. Scaliger is hiermee samen met onder anderen Casaubon, een van de laatste universele geleerden van de zestiende eeuw. Hij verzamelde in de illusie dat hij alle

⁸² Pas in 1604 ontving de Bodleian Library van Sir George More een eerste Arabisch manuscript ten geschenke: een commentaar op *al-Risalah al-Shamsiyah fi al-qawa'id al-mantiqiyah* door Najm al-Din Ali al-Katibi (Ms. Bodl. Or. 519).

⁸³ In 1607 doneerde Sir Charles Danvers elf Chinese boeken aan de Bodleian Library. Sir Francis Vere doneerde er zeven in deze taal en Owen Wood, Dean of Armagh schonk de bibliotheek vier boeken in het Chinees. In 1606 schafte Bodley 'Octo volumina lingua Chinensi' aan voor 20 pond, betaald uit het legaat van Lady Kath. Sandys. Twee 'Excusa in regno et lingua Chinensi' werden aangekocht met financiële steun van John Clapham.

⁸⁴ Volgens de Veilingcatalogus van 1609 zou Scaliger 'Libri in China excusi quator' hebben gehad, maar het is niet duidelijk of ze ook echt aan Scaliger toebehoorden. Scaliger liet in zijn testament ook een aantal vellen Chinees papier na aan de theoloog Franciscus Gomarus (1563-1641). Wellicht waren dit blanco vellen papier. In de catalogus van 1640, op pagina 162 worden bij de boeken van Scaliger voor het eerst 'Tres libri Chinenses' genoemd, terwijl dat in de catalogus van 1623 en 1612 niet zo was. Het is overigens ook onduidelijk wanneer de Bodleian voor het eerst Chinese boeken opnam. Volgens enkele bronnen zou het eerste Chinese boek zijn gedoneerd in 1602 door de Engelse ambassadeur in Moskou, Sir Richard Lee (ca. 1548-1618), die ook een aantal boeken in het Russisch en Fins schonk ter gelegenheid van de opening van de Bodleian. Andere bronnen dateren de donatie van het eerste Chinese boek door Henry Percy, Graaf van Northumberland twee jaar later. In ieder geval staat vast dat Bodley meer materiaal uit Zuidoost-Azië verzamelde dan Scaliger.

beschikbare kennis zou kunnen bezitten. In de eerste helft van de zeventiende eeuw beginnen de bibliotheken van zowel geleerden als van academies sterk te groeien. De academiebibliotheken ontwikkelen zich van instituten die geld hebben om boeken te kopen die te duur zijn voor privégeleerden, tot instellingen van universele geleerdheid. Daarmee nemen universiteitsbibliotheken uiteindelijk steeds meer de rol van de 'ouderwetse' geleerdenbibliotheken over.

Het opvallendste verschil tussen de collecties van Scaliger en zijn tijdgenoten lag in de voorsprong die Scaliger had bij het verzamelen van Arabische handschriften en drukken. Door deze voorsprong werd de Universiteit Leiden al vroeg in de zeventiende eeuw een belangrijk centrum voor de bestudering van het Midden-Oosten, waarmee zij naam opbouwde en een invloedrijke positie bemachtigde

Met zijn vanaf 1577 ingezette interesse voor de Arabische wereld intensiverde Scaliger rond 1600 zijn studie van het Arabisch. Op dat moment zette Bodley nog maar zeer aarzelend zijn eerste stappen in deze wereld. De Universiteit van Leiden bezat weliswaar nog geen Arabische boeken en een geïnstitutionaliseerde vorm van onderwijs in het Arabisch bestond nog niet, maar Scaliger stelde wel zijn Arabische boeken als geschenk aan de universiteit in het vooruitzicht. De leerstoel Arabisch aan de universiteit, waarvoor Scaliger tijdens zijn leven al ijverde, bracht pas later verandering. De curatoren van de Universiteit Leiden steunden Scaliger en onderstreepten het belang van de studie naar de Arabische taal en cultuur en het onderzoek naar dit nieuwe wetenschapsgebied.

De vriendschappelijke 'battle of the Libraries' waarin Leiden en Oxford van 1602 tot ongeveer 1640 waren verwickeld, is uiteindelijk beslecht in het voordeel van de Bodleian Library. De catalogus van 1620 van de Bodleian was niet alleen een monument door het alfabetische register, een novum voor die tijd. Het was vooral een prestatie dat in Oxford in korte tijd meer dan zestienduizend boeken en manuscripten aan de collectie waren toegevoegd en ook allemaal in de catalogus waren beschreven. Het aantal boeken in de Bodleian overschaduwde op dat moment de collectie van de bibliotheek in Leiden, die volgens de catalogus van 1640 'slechts' 3.117 titels omvatte.⁸⁵ Het moet voor Heinsius een behoorlijke klap zijn geweest dat zijn zoon Nicolaas na een bezoek aan de Bodleian in 1641 zeer onder de indruk zijn vader meldde dat 'hij zich niets mooiers kon voorstellen dan deze bibliotheek'.⁸⁶ Overigens bleef ondanks de snel rijzende ster van Oxford ook daar onder geleerden de bewondering voor Scaligers legaat in Leiden onverminderd groot.

Dat de universiteit Scaliger naar Leiden liet komen, is bepalend gebleken voor haar ontwikkeling. Scaligers besef dat het Arabisch de sleutel vormde tot een nieuwe schatkamer van kennis⁸⁷ heeft tot in de huidige tijd de richting van de universiteit bepaald. Nog steeds is de Universiteit Leiden een van de belangrijke centra voor bestudering van de Arabische taal en cultuur in de wereld, deels dankzij Scaligers oosterse legaat. De filologische en veelzijdige benadering van het Hebreeuws is sinds de oprichting van de universiteit in Leiden en in tegenstelling tot andere universiteiten niet ondergebracht onder de faculteit Theologie. Dat

⁸⁵ Berkvens-Stevelinck, *Magna Commoditas*. 2001, p. 42f.

⁸⁶ H. Boex en H. Bots, 'Le voyage de Nicolas Heinsius (1620-1681) en Angleterre en 1641. Douze lettres inédites à son père Daniel Heinsius relatant ce voyage' in: *Lias* 32 (2005), pp. 269-294: 'quidem nihil splendidus excogitari potuisse.'

⁸⁷ G.A. Russell, 'The Seventeenth Century. The Age of "Arabick"' in Russell, *'Arabick' interest*. 1993, pp. 2 en 23: 'It was regarded the key to the treasure house of knowledge [...]. To build up collections of Arabic manuscripts was a primary object of the Arabists and their patrons in the sixteenth and seventeenth centuries'.

waarborgde een vrije benadering van de Hebreeuwse taal en cultuur dan elders het geval was. Tot 1609 bezat de bibliotheek weinig oosters materiaal, met het legaat werd het bronnenmateriaal voor de oosterse studie aanzienlijk verruimd. Daarnaast droegen Scaligers geannoteerde boeken bij aan de ontwikkeling van een nieuwe onderzoeksstrategie voor de oosterse studies. Met zijn annotaties in de marge van de bladzijden maakte hij van zijn boeken een onderzoeksapparaat voor oriëntalisten, waaraan generaties na hem een voorbeeld namen.

Het legaat van Scaliger betekende in breder perspectief een kentering in de rol van bibliotheken. Het was voor de universiteitsbibliotheek nooit een doel op zich geweest de rol van vaak specialistische geleerdenbibliotheken over te nemen. De universiteit wilde geleerden juist tot steun zijn door standaardwerken en dure uitgaven beschikbaar te stellen.⁸⁸ Maar Scaligers legaat bracht verandering in die houding en zou de aanzet vormen om op grotere schaal en op meer systematische wijze oosters materiaal te verzamelen. Daarmee ontwikkelde de bibliotheek haar ondersteunende functie en werd zij een specialistisch expertisecentrum.⁸⁹ Deze ontwikkeling is ook in de rest van Europa zichtbaar. Institutionele bibliotheken werden net, als geleerden, steeds meer de verzamelaars van bijzondere collecties.

⁸⁸ Een voorbeeld van een kostbaar werk is de Babylonische Talmoed. Buxtorf betaalde voor een exemplaar van deze Talmoed een compleet jaarsalaris. Cf. S.G. Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish Studies: Johannes Buxtorf (1564-1633) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*. Leiden 1996, p. 47.

⁸⁹ W. Clark, *Academic Charisma and the Origins of the Research Library*. Chicago, Londen 2006, pp. 298-302.